

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Գրական և Քաղաքական

ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Նոր Շրջան

Յաւելուածական թիւ

9 Սեպտ. 1895

Լեցուցե՛ք ձեր միտքն ու սիրտը
որչա՛հ ալ լայն ըրան:

ԿԵՐԵԼ:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՕՐ

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Ա Կ Ի Մ Է Զ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ն. Ճ. ԱՐԱՍԵԱՆ

Զագմագնըրար-Էօգուշու, Յակոբեան խան, թիւ 10

1895

THE HISTORY OF THE

PROGRESS OF THE

ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

FROM THE FIRST

PRINTING OF THE

ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

TO THE PRESENT

STATE OF THE

ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

TO THE PRESENT

STATE OF THE

ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

TO THE PRESENT

STATE OF THE

ART OF PRINTING

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Գրական և Քաղաքական

ԿԻՍՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Նոր քաղաք

Յաւելուածական Թիւ

9 Սեպտ. 1895

ՔԱՆԻ ՄԸ ՕՐ ՊԱՐՏԻՁԱԿԻ ՄԷՁ

Ապահովապէս, թաղականի խնդիրներ քրքրելու համար չէր որ միտքս դրի Պարտիզակ երթալ: Շատ ակտիւ զբաղում մը չի թուիր առ ինձի, եւ յետոյ պէտք կ'այ տոտր համար մինչեւ Պարտիզակ քաղաք տուելու: Փափաքս աւելի՛ քաղաքէ հեռու ըլլալու հաճոյքն ունենալ էր, գտնուիլ տեղ մը ուր տիպարները, բարքերը, տեսարանները, կեանքը տարբեր ըլլան, տեղ մը կանանչով, արեւով, աղջիկներով ու պարզ բարքերով լեցուն, ուր քանի մը օր գեղացի ըլլալ: Պարտիզակէն՝ իր խօսուն աչքերով գիրուկ սպասուհիները միայն գիտէի եւ իրենց երկայն երգող վանկերը, եւ երբ ըսին որ զուտ հայ գիւղ մըն էր, որոշումս տուի ու շոգենաւր մտայ:

Փափաքս էր անձանօթ երթալ հոն, գրողի ու Պոլսեցիի ամբողջ ծանձրացուցիչ հրապոյրէն ազատ, կարենալու համար աննշմարելի անցնիլ գիւղէն, խառնուիլ գիւղին, ճշմարիտ գիւղացի մը ըլլալ: Այց մը վերջապէս որ գրագէտի այց մը չըլլար, զերծ՝ վարմունքի ծանրութիւններէն զոր կը պարտաւորէ ան, ու հետաքրքրութիւն չարժեքու. նեղութենէն: — Եւ կը խոստովանիմ որ հաճոյքի վայրկեան մը չեղաւ երբ յանկարծ, շոգենաւին մէջ իսկ, զիս պաշարուած տեսայ Պարտիզակցիներով: Չեմ գիտեր ինչպէս իմացեր էին դիտաւորութիւնս, եւ ահա կուգային ու-

րախուժութիւննին յայտնել որ իրենց գիւղը կը պատուէի (°.), եւ հրաւէր-
ներ տեղալ գլխուս: Երազս առջի վայրկեանէն կը խանգարուէր: Զգացի
որ «շրջուն խմբագիր»-ի պէս բան մը պիտի ըլլայի: Եւ կէս ժամուան
խօսակցութենէ մը յետոյ, տխուր հեռապատկերը արդէն կը գծուէր աշ-
քիս. — Պարզեւարաշխութեան հանդէսի մը պէտք էր ներկայ դնուիլ
(այո՛, Օգոստոս ամիսին, Աստուածածին օրով՝ պարզեւարաշխութեան
հանդէս մը, մինչդեռ ես Պարտիզակի բանայիրը, ժողովուրդին տօնը
կ'ուզէի տեսնել.) եւ, ո՛վ սոսկում, պէտք էր նաեւ մը խօսիլ...

Կամայ ակամայ, բաղդիս համակերպեցայ: Եւ արդէն, անակնկա-
լին անախորժութիւնը չուտով փարատեցաւ երբ քանի մը գաւաթ օղիով
մեր բարեկամներուն հետ մտերմացայ: Աղւոր պայծառ օդ մը կար
վրանիս, չոգենաւը, հանդարտ ու յամր, — չափազանց յամր, —
կ'անցնէր ծովուն ուրախ կապույտին մէջէն, ու մեր Պարտիզակցիները
զուարթ ու բարի մարդիկ էին, որոնք ապահովացին ինձի որ կարելի
էր զուարճանալ Պարտիզակ՝ նոյն իսկ իբր «շրջուն խմբագիր»: Ու խօ-
սելով խնդալով, արդէն մոռցեր էի պարզեւարաշխութիւնն ու ճառը:
Վարէն, տօնին համար Պարտիզակ դարձող խումբ մը չալվարով գիւղա-
ցիներ մեծ աղմուկով կ'երգէին: Ու սկսանք երգել: Երգը «գրականու-
թիւն» չէ:

Ծովանցքը, որ քիչ մը միօրինակ ու ձանձրանալի է, մանաւանդ
այդ չոգենաւին տեսլական դանդաղութեամբ, Պոլսէն մինչեւ Եալովա,
անկէց անդին զբօսուցիչ կը դառնայ, երբ, Տարըճայի առջեւ քիչ մը
կանգ առնելէ յետոյ, դիմաց կ'ուղղուինք ու ամենաօտարուն ափունքներու
մօտէն քերելով կ'անցնինք: Նուրբ ու սուր ժանեկացումով մը ըլլունե-
րու սարերը կը կտրտուն են երկնքին վրայ, եւ արեւուն մեծ լոյսին մէջ
անոնց կողերը, իրենց ամպի երերուն ստուերներով, մացառի ու ծառի
մով շարատներովը, եւ ցցուածքի ու փոսացման լոյս ու շուքերով,
մշտափոփոփ կերպասի հարուստ փողփողումներ կ'առնեն: Եզերքը կ'եր-
կարէ ժայռերու, մացառուտի, ծառաստանի կամ տափաստանի քմա-
հաճ պատկերաշարքը, երբեմն երբեմն կտրուած՝ գիւղերով որոնց տու-
ները ծառերով կ'եղբայրանան ու ծովին մէջ կը կրկնուին՝ աւանդական
դաշտանկարին համեմատ: Եւ ի՛նչ աղւոր է անակնկալին հաճոյքը, երբ
չոգենաւին մշտական ընթացքովը, եզերքի անկիւն մը հասնելուն, նոր
երկայն շարք մը երեւան կ'ելլէ նոր ու նոյնչափ սիրուն ափունքներու: Եւ
մացառներու տակ ու ժայռերու վերեւ ցրուած այդ գիւղերը, ու կաղա-
մախիի, ձիթենիի կակուղ տերեւանքները, տեղ տեղ՝ նոճիի շարքերով
կամ մենիկ սեւ ցցուածքներով, այնչափ դեղեցիկ են, ու լայն ծովին
վրայ ցլանալով աւելի լայն ու պայծառ դարձած արեւին լոյսն ալ այն-
պէս գոյներու դիւթական այլայլում մը կուտայ անոնց, որ Վոսփորի

ափունքներէն աւելի դողտրիկ կը թուին ինծի, աւելի նուրբ ու նոր ու հարուստ, աւելի նկարուն, աւելի նկարողա՞ծ՝ պիտի ըսէի:

Բայց ահա, հեռուէն, երբ կը մեկնինք Տէյրիմէնտէրէյն, ցամաքին մէջ՝ խորը ու բարձր, բլուրին կողին վրայ, լեռան մէջքը հաստատուած բոյներու խումբի մը պէս, դէպ մը տուներ կ'երեւան: Բարեկամներս ուրախութեամբ զանոնք ինծի մատնանիչ կ'ընեն. — Պարտիզակն է: Իրիկուն է արդէն. ետեւիս, ծովը բռնկած է արեւէն որ ջուրերուն վրայ, հրեղէն դուրչիներու ծոցը կախուած է, ու լոյսին ոսկի պերճութեանը մէջ, որ ծովուն վրայ կ'այրի ու երկինքն ի վեր կը հեւայ, հորիզոնին գիծը կը շոգիանայ ու դեղին պարապի մը մէջ կը կորսուի: Շուգեւոր կը յառաջանայ, Պարտիզակը հետզհետէ կը դառնայ ու դէմ առ դէմ կուգայ արեւուն. տուները, այն ատեն, լուսաւոր յստակութեան մը մէջ կերեւան, եւ ապակիներ մեծաբոց կը վառին: Գիւղին ճիշտ մէջտեղը, ճերմակ մեծ շէնք մը կը նշմարեմ, ամենէն մեծը, ամենէն աչքի զարնողը՝ դիւղը կազմող տուներու ցրեցքնուսին մէջ: Եւ բարեկամներս կ'իմացնեն որ ազգային վարժարանն է ադ: Տպաւորութիւնը սիրուն է: Խորհրդանշական բան մը կայ այդ խոշոր ճերմակ արատին մէջ որ գեղին ճիւղ մէջտեղը, կ'երեւայ, տիրական, վեհաշուք, գիւղին շոգին կարծես:

* * *

Նաւամատոյցը, սպասողներու բազմութեան մէջ, նոր բարեկամներ կը գտնեմ: Եւ ձեռքի սեղմումներէն ու պարտաւորիչ սիրալիլ խօսքերէն յետոյ, առաջին խնդիրը կառքի մը ընտրութիւնը կ'ըլլայ: Իմ աչքս սա երկայն նկարուն կառքերուն վրայ մնացած է, որոնք գիւղական հով մը ունին, կովի սայլէ մը անով միայն տարբեր որ ձիով կը քաշուին եւ կարմիր զարդարուն վարագուրիկներ ունին վերի եզերքներէն կախուած: Բայց հազիւ անոնցմէ մէկուն կը մօտենամ, Պարտիզակցի բարեկամները, զարմացած, վշտացած ու դայթակղած, կը բողոքեն. «Ձգեցէք ստիկա. շանսօ՛ նստեցէք:» Լանսօ՛. լսելու է ինչպէս կ'արտասանեն, որպէս թէ գեղին մէկ փառքը ըլլար: Պզտիկ պարզ կառք մըն է, լանտոյի մանրանկար մը եթէ ոչ ծաղրանկար: Բայց ես արդէն մտած ու երկնցած եմ, քանի մը բարեկամի հետ, երկայն կառքին մէջ, որ երերտիւղով ճամբայ կ'ելլէ, մինչդեռ միւս բարեկամները, համրաւաւոր լանտոյին մէջ բազմած, խորխոր մը կ'անցնին քովերնուս:

Ճամբան շատ սիրուն է: Այգիներ երկու կողմը կը տարածուին իրենց գուռզ կանաչներովը, եզերքները ծառերով, կամ որթի չոր տերեւով ծածկուած ցանկերով: Եւ քանի գիւղին կը մօտենանք, ճամ-

բուն երկու եղերքները հետզհետէ խանութ կը դռնենք կնիկներ ու աղջիկներ, արտասովոր բազմութեամբ ժողովուած՝ շողենաւն եկողները տեսնելու։ Ոտքի վրայ կեցած կամ ցանկերուն առջեւ խումբերով նստած, կամ քաշելու վրայ, կառքերուն կը նային։ Ու «նոր»ի առնուշ տալաւորութիւն մը կ'ունենամ տեսնելով այդ զիմաւորողներու կանացի ամբոխը որ ճամբուն երկու եղերքը կը ծաղկեցնէ, եազմայով զլւարները, ու կրկին երկայն հիւսքերով կոնակն ի վար կախուած մազերը, ու շաւարով կիները, եւ հարսնացոյի նայուածքներով կարմրուկ աղջիկները։ Նոյն իսկ ամբոխս կուգայ Պարտիզակցիի եղանակաւոր խօսուածքի կտորուանքները լսելով։ Տօնի շարժում մը կայ ամենուն մէջ։ աղջիկները հագուած են, ու կարմիր ժապաւենները իրենց խնամքով շտկուած մազերը կը կիրակնաւորեն արդէն։ Նստողներէն խօսքեր կ'ուղղուին կառքով եկող բարեկամներուն։ Երբեմն ձիաւոր մը, արագ, կ'անցնի բազմութեան մէջէն, բարձրաձայն բարեւներով՝ ծանօթներուն։ Ու հարիւրներով պզտիկ տղաք, կը վազվառն ճամբուն վրայ։

Գիւղի մէջ եմ, կը գլա՛մ, ու գոհ եմ։

Մութը կ'իջնէ արդէն երբ գիւղը կը հասնինք։ Փողոցները, նեղ, ծուռմուռ, ու խորտուբորտ, կը թանձրացնեն մութը։ Աեփսեւ փողոցակներ կը տեսնեմ որոնք դէպի վար կը փորուին կամ գէպի վեր կը կորսուին, ընդհամարուած տունի այլանդակ երեւոյթներով։ Տուները, ստուերին մէջ իրենց ձեւերը կորուսած, տանիքներնին իրարու կը մօտեցնեն, երկնքէն՝ անկանոն ու կտրտուած ժապաւեն մը միայն ձգելու աստիճան։ ու դռները, կոնակի վրայ բաց, սեւ խոր բակեր կը ցուցնեն, ուր կիներու երթեւեկ մը կ'ուրուազածուի։ Հորանտական գիւղանկարի համ մը կայ պատկերին մէջ, ա՛լ աւելի խկատիւլ, որովհետեւ մութը անոր ցնորական համեմատութիւններ տուած է։

Շուկան՝ մութը կը պատուտի բազմութիւն լցսերովը որոնք սրճաբաններէն կուգան։ Գիւղին «մեծ փողոցն» է, համեմատաբար աւելի լայն, ողողուած՝ հիմա՝ ստուար բազմութեամբ մը, որ սրճաբաններուն մէջն ու դուրսը նստած է կամ փողոցը կը լեցընէ երթեւեկով։ Օդի։ Խժըղութիւն։ Երգ։ Նաւակատիքի հոտ մը։

Զիս կը տանին գիւղին աւազերէց Տէր Կարապետ հօր տունը, հոն գիշերելու համար։ Տէր Պապան Աստուածաշնչական մօրուքով ու հին պատկերներու սուրբի աչքերով պատկառելի զլւար մը ունի։ օրհնութիւններով կ'ընդունի զիս։ Երկայն բակին ծայրը, բազմոցի մը երկու անկիւնը կը նստինք, ու իրեն հետ խօսած ատենս, հայր Աբրահամին հետ խօսելու տալաւորութիւն մը կ'ունենամ։ Ծալին վրայ, զոր կը

նուիրագործէ բազկատարած Հայր մերով մը, ու ճաշէն ետքը, յիսուն վաթսուն տարեկան յիշատակներ կը քրքրէ, — հին դէմքեր, հին դէպքեր, ամբողջ անցեալը, որ իր ճշմարիտ ներկան է հիմա :

*
* *

Առտուն, զիւզի զարթում մըն է որ կ'ունենամ: Անհամար աքաղաղի ձայներ սղը կը կտրտեն, հաւի կտկտաքներու ընկերացումին մէջ: Երբեմն կողի երկայն բառաջ մը հեռուէն: Ու տանը մէջ՝ ճգոցը պղտիկ աղուն որ արթնցած է:

Կ'ելլենք շիտակ եկեղեցին կ'երթանք: Ղամբան կը հանդպիւմ կիններու որոնք ջրամաններ ձեռքերին աղբիւրէ կը դառնան, եւ մէկ քանիներ ալ որ, ահագին սափոր մը մէջքերնուն կրթնցուցած եւ մէկ ձեռքով մէկ անկղէն բռնած, իրանը դէպ առաջ հակած չեղակի, կը քալեն, անբնական եւ անշնորհ զիրքով մը որ պէտք է տձեւցնէ իրենց մարմինը եւ որ յոգնեցուցիչ ալ ըլլալու է: Մեծ աղբիւրին առջեւ, որ հայերէն արձանագրութիւն մը կը կրէ իր ճակատը, ամբողջ խումբ մը կը տեսնենք կիներու եւ աղջիկներու որոնցմէ ոմանք իրենց սափորը ջուրին տակ բռնած, ուրիշներ ամանները ձեռքերնին սպասելով, զիս վայրկեան մը ճշմարիտ Արեւելքին կը տանին, աղբիւրներու եւ կիներու վճիռ ու նկարուն բանաստեղծութեան:

Եկեղեցին բազմութեամբ լեցուն է, երբ ներս կը մտնենք: Ծիչդ այն միջոցին կը հասնինք ուր վարդապետը, քարոզը աւարտելու վրայ, ծանուցումներուն չարքն սկսած է. պերճախօսական դարձուածքներու մէջ՝ որոնք կ'ապշեցնեն զիս չալվարներու առջեւ արտասանուած, սա դարմանալի նախադասութիւնը ուշս կը գրաւէ: «Բապախ մը պիտի չըջագայի»: զուարճալի չէ՝ այդ պարզ ռամիկ քապախը, որ գրաբար զիտէ եւ կը շրջագայի: Բայց քարոզը լինալուն պէս, կը տեսնեմ որ, ժողովուրդին մէկ քառորդը, առանց սպասելու թապախին շրջագայութեանը, դուրս կ'ելլեն եկեղեցիէն: Միեւնոյն ատեն, կը գիտեմ որ շատերն ալ բազմութիւնը կը ձեղքեն ու դէպի դասը կ'երթան. կը բացատրեն ինծի թէ քարոզէն յետոյ վարդապետը կը կենայ եղբ դասին մէջ, քոյի ալ մէկը քապախ մը կը բռնէ: Եւ ուզողը կ'երթայ վարդապետին ձեռքը կը համբուրէ եւ թապախին մէջ ստակ կը ձգէ: Ինծի հասկցուցին որ այս եղանակով աւելի շատ ստակ կը ժողովուրդ եղեր, բայց ես չկրցայ ըմբռնել թէ ինչպէս կարելի է գիծանիլ այդ տեսակ մը սրբազան մուրացկանութեան:

Եկեղեցիէն շուկան կ'անցնինք, եւ սրճարան մը կը մտնենք: Հոն չըմանակնիս կը լայննայ: Պարտիզակցի երիտասարդներ կուգան, ու

եռանդուն խօսակցութեան մը մէջ, Պարտիզակի կեանքին օղի կը խմենք: Անոնցմէ, Պ. Երուանդ Անդրէասեան, Դպրէվանքին ուսուցիչներէն, զիս իր տունը կը հրաւիրէ, եւ իրեն կը պարտիմ այն նոր ու անուշ հա-
ճոյքը զոր ունեցայ ճշմարիտ «նահապետական տուն» մը ճանչնալով:

Մեծ հին տուն մըն է, երկու մասի բաժնուած, ու երեք յարկով, ամենքն ալ լինակուած ճիւղաւորումներովը միեւնոյն ընտանիքին, որ այդ արմատ-տունէն զատ, գեղին մէջ դեռ ունի ցրուած, իր մօտ ու հեռու ստորաբաժանումները: Մեծ դռնէն ներս մտնելուս, հողէ լայն սեւ բակին մէջ, կիներ դիմացնիս կ'ելլեն դրկերնին երախաներով: Խորը սանդուղին վրայ, պզտիկ աղջիկ մը, բոպիկ, շուարած մեզի կը նայի: Պզտիկ սանդուղէ մը բակին վրայ շինուած քովընտի սենեակը կ'ելլենք: Տանը վարի սենեակն է, հիմի սենեակը, եւ ընտանիքին հիմն է հոն հաստատուած, մեծ հայրիկն ու մեծ մայրիկը. առաջինը տարիքէն տփգունած, պզտիկ-ցած, վտիտ բարի տիպարն է պապիկի, դեռ աղւոր մնացած կապոյտ աչքերով, որոնց նայուածքը մոլորած է անուշ անորոշութեան մը մէջ, դեղնած բարակ դէմքի մը վրայ ուր քթին ու չրթներուն նրբութիւնը ազնուական բան մը ունի: Մամիկը Կալվառնիի պառաւ մըն է, եւ հիւ-րասիրութեան տեսակ մը գերադրգունած հեշտութեամբ զոր դեռ չէի տեսած, խանդաղատանքի վեղման ճիչերով, թեւատարած, վրանիս կու-զայ, ուրախութեան ու պուշտութիւն ծայրայեղութեամբ մը որ սրտա-շարժ է՝ «Օղո՛ւշ, օղո՛ւշ, բարո՛ւ կ'եկաք»: Պապիկը լուրեր կը հարցընէ, օրուան լուրերը, քաղաքին լուրերը: Ու կը նայիմ որ, քովը, սեղանի մը վրայ, Աստուածաշունչ մը կայ: Կարգացող մըն է: Եւ կը դիտեմ որ շատ մաքուր հայերէնով մը կը խօսի:

Յետոյ, տան միւս յարկերը կ'ելլենք. ամէն յարկի նոր ընտանիք մըն է, կիներու, տղոց բազմութիւն մը, իրարանցումի մէջ: Տեսակ մը վերելք է ընտանիքի մը լայն ծառին մէջէն, հին արմատէն մինչեւ վե-րին մանրիկ ընծիւղները: Եւ էն ետքը, կը հասնինք պատշգամբ, որ կը բացուի հրաշալի տեսարանի մը վրայ, — Իզմիտի ծովախորշը, Պար-տիզակի այգիները, ու հեռուն, դիմացի ափունքին լեռները:

Թեթեւութիւն մը կը զգամ մէջս: Տղայութիւն մը կը մտնէ հոգիիս մէջ, միամտութիւն մը, պարզութիւն մը, որ կը զսկացնէ զիս: Դիւ-ղացի մըն եմ ա՛լ: Օղո՛ւշ մը:

* * *

Ճաշէն յետոյ, խոշոր զանգակի ռօղանջ մը, յանկարծ, յիշեցուց ինծի, ամենէն անգութ կերպով, մոռցուածը, սոսկալին, — Պարգեւա-բաշխութիւնը: Հրապոյրը թւած էր: Գիւղացիէն զոր կարծեր էի վայր-

կեան մը ըլլալ, գրքի մարդը նորէն երեւան կ'ելլէր : — Պէտք էր ճառ խօսիլ : Պարապ տեղը կը բացատրեմ որ ճառ խօսելու սովորութիւն չունիմ, ու մանաւանդ ճառերուն ամենէն նաւը, պարզեւաբաշխութեան ճառը : Կ'ըսեն թէ ամբողջ զիւրը կը թաղասէ որ խօսիմ, եւ թէ խոսափիլս կրնայ վիրաւորել գիւղը : Կարելի՞ է զոհողութիւն մը չընել գիւղի մը որ այնչափ սիրուն է եւ այդչափ արեւելօրէն հիւրասէր : Կը խոստանամ, առանց ըսելիքս զիտնալու : Ու երբ տունէն ճամբայ կ'ելլենք, ինքզինքս կ'երեւակայեմ արդէն անդամ մը այդ դպրոցական կատակերդութեան, Բանախօսը, — այն որ ուսմունքին օգտակարութիւնը պիտի դռվէ :

Եկեղեցին ասեղ ձգելու տեղ չի կայ : Աստուածածին օրով, Ս. Մինասն ու քանայիրը ձգած, հայրերն ու մայրերը եկեր են պարզեւաբաշխութեան ներկայ գտնուելու : Վարդապետին մօտիկը, թաղականներուն քով, աթոռ մը կուտան ինծի : Ու չեմ կրնար խնդալս բռնել դադափարին՝ թէ անձնաւորութիւն մըն եմ հիմա հոտ : Երգ մը սկսած են արդէն, եւ անոր կը յաջորդեն աստիճաններու ընթերցումներն ու չրջանաւարտներու ճառերը : Եւ կ'իմանամ որ եօթը չրջանաւարտներն ալ մէկ մէկ ճառ ունին արտասանելու, ինչ որ, երգերուն, աստիճանի ընթերցումներուն ու վարդապետին յորդորին հետ, չորս ժամ հոտ՝ այդ բազմութեան ու տաքին մէջ՝ մնալու զարհուրելի պատկերը կը գծէ աչքիս : Առաջին չրջանաւարտը կուգայ. թեւերը կը բանայ, աչքերը դէպի երկինք կը բարձրացնէ, եւ ներշնչուածի ձեւով մը կը կենայ : Կը կարծեմ որ աղօթք պիտի ընէ : Ընէ՛, փիլիսոփայական ճառ մըն է, որուն մէջ կը բացատրէ թէ երկինքը գեղեցիկ է, Աստուած մեծ է եւ մարդը ոչինչ է, այս ամէնը՝ խորագոյզ ոճով մը, ածականներով հերարձակ, խուլ ձայնով մը, ու մինչեւ ձեւովներ բարձրացող ձեւերով, զոր իրեն սորվեցուցած են : Ո՛վ հուետորութիւն, քեզ Պարտիզա՛կ ալ պիտի գտնէի : Չորս կողմս կը նայիմ, խեղճ ծնողքներուն, որոնք ապուշ ապուշ մտիկ կ'ընեն : Յետոյ, ուրիշ մը կուգայ եւ Փրանսերէն լեզուով (զոր արտասանել անգամ չգիտեր դեռ) խորհրդածութիւններ կը յայտնէ ազատ փոխանակութեան տնտեսագիտական խնդրին վրայ : Կիները, ա՛լ անհամբեր՝ բնաւ չհասկցածնին մտիկ ընելէ, իրարու հետ շաղիւղադիւրու կը սկսին : Խժղուկ մըն է կ'ելլէ : Տէր Կարապետը, զայրացած, ոտքի կ'ելլէ, եւ կիններուն վրայ դալով, բարկաճայթ ձայնով մը որուն մէջ «կորստաբեր սեռին դէմ» անէծք ժայթքելու ձեւ մը կայ, «նզովի՛ց ծնունդներ, կը պոռայ, սո՛ւս եղէք :» Անդիմադրելի է զաւելտականը : Ու տաքը կը սաստկանայ : Ամենքս ալ, ուսման սիրուն, քրտինք կը թափենք : Խնդալէ ձանձրացած, կը սկսիմ նեղութիւն գգալ : Այդ անիմաստ, սխալ ու վնասակար խաղը որ զիմացս կը խաղան, կը զայրացնէ զիս : Ու զգուշիւ կ'երեւայ ինծի որ Պսիսը իր սխալ զրախանութեամբն

ու սխալ ուսուցչութեամբը համարձակի տալականել գաւառները, ու գիւղերու մէջ, գիւղացիի տղաք, ապուշ կիկերոնիկներու փոխուին: Կատակերգական մանրամասնութիւն մը կը չեչտէ նեղութիւնս, ահաբեկի քերուրտուք մը կը զգամ, եւ յանկարծ կը տեսնեմ որ քովս նստողները հագուստներուն վրայ կը յարձակին. քսան եռսուն միլի վրաս կը պտըտին. սոսկալի՛ բան է. աթոռը զոր ինծի տուեր են, մլուկներու գաղթականութեան մը բնակավայրն է եղեր: Թաղականները կը նեղանան այս անախորժ անակնկալին, ետիս զիջուած աղջիկները կը ինդան, ես չուարած մնացած եմ, երբ երգի դասատուն թեւէս կը բռնէ ու պահարանը կը տանի զիս, մլուկներէն ազատելու համար: Վերարկուս հանելու վրայ եմ, երբ երկու թեւերու վրիս փաթթուիլը կը զգամ ու բերան մը որ ճակատս կը համբուրէ. սարսափած, վերարկուս գետինը կը ձգեմ, եւ կը տեսնեմ որ երգի դասատուն է՝ իր հիացումը ինծի յայտնելու վրայ: Օ՛հ, հաւատացե՛ք, ասանկ ահարեկիչ դնահատու մի չէի հանդպած՝ գրականութիւն ընելէս ի վեր:

Մլուկներէն ազատելու, կը դառնամ տեղս: Ճառերը կը շարունակեն: Էն վերջը, եօթներորդը, մնաք բարովի ճառը կ'արտասանէ: Կախուեցէ՛ք, բարեկամներս, դուք որ հոն չէիք: Կողերը բռնելու բան էր: Կոր ու անվերջ ձեւերով զոր չեմ կրնար նկարագրել, պզտիկ պարօնը իր մնաք բարովներն ըսաւ գպրոցին, սրահներուն, գրասեղաններուն, դասատուներուն, հագարարձուներուն, վարդապետին, եւ ծնողքներուն ալ, այո՛, ծնողքներուն ալ, որպէս թէ Ամերիկա երթալու պատրաստուէր: Բան մը որ զիս կատղեցուց, այն չողորթութիւնն էր զոր զրեւ էին իր ճառին մէջ, զոր բառերով ու ձեւերով իրեն սորվեցուցեր էին. «Տուք անձնուէր մարդիկ էք, կ'ըսէր տղան հագարարձուներուն երեսն ի վեր, դուք մեծ էք»: Եւ հագարարձուները քրքուռելով մտիկ կ'ընէին, համրիչը ձեռքերնին: Յետոյ վարդապետին դառնալով, «Ան'ւրք էք դուք», եւ վարդապետը շիկնեցաւ այդ բառին: Ասիկա անհանդուրժելի եկաւ ինծի, ու քովս նստող անձի մը խնդրեցի որ չստիպեն զիս խօսելու, որովհետեւ ունեցած տպաւորութեանս տակ՝ անախորժ բաներ պիտի ըսէի: Բայց արդէն վարդապետը ելած, յորդորներ կը կարգար տղոցը, եւ յանկարծ անունս տուաւ ու հրաւիրեց որ խօսիմ: Թերեւս անքաղաքավար եղայ՝ պատասխանելով հրուէրի մը այնպիսի խօսքերով որոնք արտրոթելի չէին հրաւիրողին, բայց կոկորդս սեղմուած էր տեսնելով զիւրի դպրոց մը ուր տղաքը կը ստիպուին հրապարակաւ գովելու զիրենք իմաստակ ու չողորթութ՝ ընողները: Ելայ, առանց վերապահումի, թաղականներուն երեսին, ծնողքներուն առջեւ ու տղոցը զիմացը, ըսի ամբողջ զգացածս — թէ անիմաստ էր գիւղի մը տղաքը զարգացած գիւղացիներ ընելու տեղ վիժած քաղաքացիներու փոխել զանոնք, թէ

պէտք էր պարզ ու բնական կրթութիւն մը տային զպրօցին մէջ զիւզի մը ուր կեանքը պարզ է ինքնին ու բնական, եւ թէ լալոր այդ եռանդն ու աշխատութիւնը զոր կը թափէին ուսուցիչ ու տղաք, այդ սխալ ուղղութեամբ, ոչինչի կը յանդէն, ոչինչէ աւելի զէջ բանի մը, սխալ մտորերու: Երբէք ճառ մը տակ նուազ պարզեաբար աշխատեան ճառ եղած չէր: Ինծի ըսին յետոյ թէ թաղականները նեղացեր են: Ես դո՛ւ էի կեանքիս առաջին ճառէն: Գոհութիւնս կրկնուեցաւ երբ խնայայ ետքը թէ այդ զաղափարները ունեցող երիտասարդներու խումբ մը կայ եղեր զիւզին մէջ, որոնք սակայն դեռ չեն կրցեր իրենց ձեռքն ունենալ զպրօցին վարձը, — ամբողջ հնաւանդ ձեռքերու մէջ մնացած:

Գրեթէ իրիկուն է, երբ կ'ազատինք հանդիսէն, եւ խօսյն Վերի-Արտերը կ'եկենք, ա՛յ ուշ ըլլալով մինչեւ Ս. Մինաս երթալու: Վերի-Արտերը բնդարձակ սարահարթ մըն է, Պարտիզակի վերեւը տարածուած, իր վերեւ ալ ունենարով աւելի մեծ բարձունքներու մէջ, ծառուտ Ս. Մինասը: Համապատկերը որ կը բացուի առջիդ երբ Վերի-Արտերէն չորս կողմը կը զիտես, ամենէն գեղեցիկներէն է զոր զիտեմ: զիւզն է՝ մէկ կողմը՝ սողիդ տակ, միւս կողմը՝ ահագին խոր բացուածք մը ուր փոսեր կը զոգանան, ցցուածքներ կ'ուռին անվերջ երեւելով մը, մինչեւ հեռուն, չառ հեռուն, հորիզոնը, ուր ամպի պէս լեռներ կ'ուրուադծուին: Եւ իրիկունս ըյսերուն, այդ լայն ու վեհ տեսարաններուն գեղեցկութեան մէջ, պարզեաբար աշխատեան ձանձրոյթն ու սրտնեղութիւնը կը մոռնամ: Ուրախութիւն մըն ալ, այն զաղափարն է թէ ալ զոնէ հիմա, ճառ ու զպրօց տւարտած է, եւ թէ հետեւեալ օրը, ամբողջ զիւզի կեանքին մէջ պիտի անցընեմ, Ս. Մինասի տունը տեսնելու, Ժողովուրդի հրճուանքին հոգին ըմբռնելու եւ ապրելու:

*
* *

Առտուն, բարեկամ բնասիրքէ մը հրուէր կուգայ որ ցորեկուտն ճաշը մէկտեղ ընենք Քիրազլըքի այգիներուն մէջ, Ս. Մինաս եղբ յետմիջօրէին թողլով: Պատրաստուելու վրայ ենք երբ դուռը կը զարնեն: Երիտասարդ մըն է որ Պարտիզակի լաւրանին կալմէ կուգայ խնդրելու որ այդ օրը խօսիմ հոն: Ծո՛ւս մը նորէն: Կը մտածեմ որ վրաս անէծք մը ըլլալու է, — Պէրպէրեանին անէծքը թերեւս: Եւ կէս օրին է որ լաւրանը պիտի համախմբուի: Ի՞նչպէս ընել: Ընտանիքը կը սնդէ որ իրենց հետ զաշտը ճաշի երթամ: Լաւրանէն կ'ուզեն որ անպատճառ խօսիմ, սրովհետեւ Ժողովուրդը կը սպասէ: Ի՞նչ մեղքս պահեմ, առ աղւոր օդին, ամառ եղանակով, ճիշդ այն միջոցին որ «վարժապետ»

կեանքէն ելլելու վարձ մը ըրեր էի, սիրտս աւելի դաշտային ճաշին կը հակէր քան տոննաբանութեան: Վերջապէս, այնպէս յարմարեցինք որ ճաշը շուտով պիտի աւարտէինք եւ կէսօրին պիտի հասնէինք լսարանին:

Պարտիզակցի բարեկամներս ինծի պիտի ներեն անշուշտ եթէ ըսեմ որ պիտի չներեմ իրենց՝ դիւզական հաճոյքներու ամենէն սիրունը քիթէս բերնէս բերած ըլլալին: Կանանչներուն մէջէն ուրիշ անցանք, այն գեղեցիկ բարձրադիր այգիին մէջ ուր գացինք խոտերու վրայ երկնաւ, լայն ողւոր դաշտանկարին դիմացը, բոլոր այն հաճոյքին մէջէն որ ամբողջ ընտանիքի մը զուարթութենէն, օդին ջինջ ծիծաղէն ու բարակ հովի մը փայփայանքէն կը ծնէր, այդ ամենուն մէջ, ճառը կը տեսնէի իր պատուելի գոտիովը, եւ ախորժակս կը զոցուէր: Եւ արդէն, սլափաւոր դեռ բերանս էր, երբ զանգակին անհամբեր զանգիւնը բարձրացաւ: Ատենն էր: — Ձէ՛, անպատճառ անէծք մը կար վրաս: Ու, գլխիկոր, ճամբայ ելայ:

Կ'երգնում որ ինչ խօսելիքս չէի գիտեր, Ատեն կա՞ր որ խորհէի: Հազիւ, ֆեյսպին ու ռոյնային մէջտեղը, թուրթի մը վրայ երկու բառ խաղաղեր էի: Ինքզինքս ձգեր էի վայրկեանին ներշնչումին:

Պէտք է խոստովանիմ որ վայրկեանին տպաւորութիւնը տաք եղաւ վրաս: Երբ վարժարանին վերի յարկը ելայ, ու մեծ սրահին մէջ տեսայ երկու հարիւր հոգիի բազմութիւն մը որ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր ուսուցիչ մը, Պ. Միխալեանը, խօսողին եւտնդը, սրահին մէջ տիրող ջերմութիւնը, ու այդ սիրուն ու ինծի համար նոր բանը որ հայ լսարան մըն է, ախորժակի յուզում մը տուն ինծի: Եւ լրբոտած ճաշին ցաւը, անմարտդութեան անհանգստութիւնները մոռցած էի արդէն երբ, երկու հարիւր բերաններէ թնդացած տաք երգի մը մէջէն, զիս առաջնորդեցին բեմը: Բեմին վրայ, տեսնելով ուշիմ ու խանդավառ ժողովուրդ մը դիմացս, ժողովուրդ մը ուր նոր սերունդին հետ հինն ալ կար՝ նոյն եռանդով ու սիրով հոտ հաւաքուած, ամէն ինչ որ կրնար մէջս մնացած ըլլալ իմար ու վնասակար սկեստութենէն՝ թօթվունցաւ, ու հոտ՝ յանկարծ տեսայ որ ամբոխին վրայ խօսքին միջոցով գաղափարին ցայտումը ամենէն մեծ բանը, ամենէն աղւոր բանը պէտք էր ըլլար, պայմանով որ ճառը չըլլար ան, այլ ընտանի, եղբայրական խօսակցութիւնը մտքի մը եւ ժողովուրդին:

Խօսեցայ Գլուղին մեջ կրթութեան վրայ, — խնդիր մը որ կ'արժէ յրազրութեան մէջ ընդարձակօրէն ուսումնասիրուիլ, սրովհետեւ որչափ կրթական, այնչափ ու թերեւս աւելի՛ ընկերական խնդիր մըն է: «Պէտք է զիւղացիին ուսում տալ, ու մանուսանդ սէ՞տք է քաղաքացիին ուսումը տալ անոր»: Պէ՞տք է խորհիլ Թալաղային հետ թէ զիւղացիին հա-

մար ֆլետաակար է ուսումը եւ զանի իր աշխատողի խոնարհ կեանքին մէջ թողուլ, թէ պէտք է ըլլալ կարծիքէն անոնց որ կը մտածեն թէ ամէն մարդ իրաւունք ունի ուսման ինչպէս հացի: — Ինծի կը թուէր թէ լաւագոյնը զիւղացիին տալն էր ուսումը իր կեանքին եւ իր միջավայրին պատշաճեցնելով զանի: Դրական ծանօթութիւնները պիտի կարող ընեն զայն աւելի վստահութեամբ իր ասլոստը ճարելու. եւ հոգիի զարգացումը որ ընթերցումէ կուգայ՝ զայն աւելի բարի պիտի ընէ: Եւ ահա ամբողջ ծրագիրը զոր կ'երազեմ գիւղի դպրոցի մը համար: Ծանօթութիւններ արհեստներու վրայ, այն արհեստներուն մանաւանդ որոնք գիւղին յատուկ են. ծանօթութիւններ կեանքի ու ընտելեան գլխաւոր երեւոյթներուն վրայ: Ու գիւղի դպրոցը ինծի կ'երեւայ նահապետական տունի մը պէս, ուր գիւղին թարմ սերունդը պիտի երթայ հաւաքուիլ, ուր դասերը ընտանի ու պարզ ընթացք մը պիտի ունենան, եւ ուր ուսուցիչը տեսակ մը բարի մեծ եղբայր պիտի ըլլայ, որ իր կրտսերներուն ապրիլ պիտի սորվեցընէ: — Ու գիւղի դպրոցը, այդպէս ըմբռնուած, փոխանակ քաղաքի ծարաւը տալու տղոցը եւ զանոնք դժբաղդ ընելու կամ — ինչ որ աւելի յոռի բան մըն է, — քաղաքացիին կապիկ մղելու զանոնք, պիտի ըլլար փրկարար միջոցը գիւղը ինֆիրմոյ զարգացնելու:

Խօսուելուտուքէս յետոյ, զիս տեսչական սենեակը տարին ուր պատիւ ունեցայ վարդապետն ու քանի մը թաղական տեսնելու. Դիտողութիւններս կրկնեցի ու մանրամասնեցի, ու խնդրեցի որ անմիջապէս փոփոխութեան մը ձեռնարկեն: Դպրոցին ծրագիրը տուին ինծի, ահագին ցանկ մը ուր երեւոյն եւ ուրք տեսակ դաս կայ, հոգեբանութեանէն մինչեւ տիեզերագրութիւն: Եւ վարդապետը, անուշ ժպիտով մը, ինծի ըսաւ թէ իրենք տղոցը դործնական կրթութիւն կուտան եղեր, բայց գիւղը բանաստեղծական տեսք ունենալուն տղաքը այդ ոճով կը գրեն եղեր... Միայն թէ՝ տղաքը գրաբարախտուն աշխարհաբարով մը կը զրէին. եւ ես չտեսայ որ Պարտիզակի լեռները գրաբար գիտնային...

*
* *

Դպրոցէն ելելուս, զիս սպահովցուցին որ ալ ճառի ո եւ է վախ չիկար: Եւ լայն շունչ մըն էր որ առի երբ որոշեցինք, վերջապէ՛ս, Ս. Մինաս ելլել: Բաւական ընդարձակ խումբ մըն էինք երիտասարդներու, եւ իրիկունը մտադիր էինք, երկնքին տակ, բարձունքին վրայ ճաշել:

Վերի-Արտերը, ուր ելանք, մեծ բազմութիւն մը ցրուած էր արդէն, բայց ոգեւորութիւն չի կար դեռ: Հազիւ զուրկայի մը ձայնը կ'ուլորուէր խումբի մը մէջէն, քանի մը պարօղի մէջտեղ: Ես կը կարծէի

այդ գիւղի բանայիրին մէջ աւելի լայն ու սոնձարձակ ծաւալում մը գտնել երգի, պարի, յիմարութեանց, քան մեր Պոլսոյ բանայիրներուն մէջ՝ ուր շատ անգամներ աւիթ ունեցեր եւ ժողովուրդին պոսթիկացող ու տխուր ուրախութիւնն ուսումնասիրելու։ Ձայն ձուն չիկար, այդ սղորմելի միակ զօրնայէն զատ։ Միայն տհազին բազմութիւն մը որ կը պտըտէր, պզտիկ աղմուկով մը որ կը ցրուէր այդ մեծ տարածութեան մէջ։ Գիւղացիները ըսին որ ատիկա քիչ մը արդիւնքն էր գիւղին տնտեսական վիճակին զգալի անկմանը։ Կ'երեւայ որ խողակի զիններուն կոտորելէն ի վեր որ գիւղին մեծազոյն աղբիւրն է եղեր հարստութեան, գիւղը ինկեր է գիւրակեցիկ վիճակէն զոր ունեցեր է եղեր ատենով, այդ անկումը ամենէն աւելի զգալի եղած է գիւղին ամենէն խոնարհ դասակարգին, բանւորներուն ու կփեներուն մէջ, անոնց որոնք, ամենէն աղքատը կեսնքի մէջ՝ ամենէն հարուստ են տօնական յիմարութեանց մէջ, անոնց որոնք բանայիրին հոգին են։

Ու Ս. Մինաս ուղղուեցանք, յոստալով հոն աւելի շարժում գտնել։ Ոլոր միւր, նեղ, քարուտ, մացառներով եկերուած, ցիւց ճամբայ մըն է որ Վերի-Արտերէն կը հանէ Ս. Մինաս։ Տեղ տեղ, խոր, կը կլլէ քեզ ճամբան, ու տեղ տեղ, յանկարծ, բարձրերը կը հանէ քեզ, աւելի լայնցած համապատկերի մը մէջ, հոս ժայռուտ դահալէթի մը կը հանդուր, եւ հոն այծի ճամբայ կը դառնայ սեւ ու քարուտ, — ճամբայ մը որ ինծի հին, պատմական ու հերոսական կիրճերուն խորհիլ տուաւ, մանաւանդ որ, թաւ տնտառներով ծածկուած բարձր լեռներն ալ որ զիմացնիս կը ցցուէին՝ տպաստութիւնս կը շեշտէին։

Ծառերով հովանաւորուած, բարձր, զաւիղք տեղ մըն է Ս. Մինասը, վերէն՝ անտառուտ բլուրին սեւ շարունակութեամբը դոցուած, վարէն՝ խոր, լայն, անհունապէս այլապան ու հրաշալի կերպով վայրի տեսարան մը ունենալով սոքին տակ։ Հոն հասած ատեննիս, խոշոր քարի մը վրայ պայտաձեւ խուռջ մը կը ցուցնեն ինծի. ատի հետքն է եղեր Ս. Մինասին ձիուն սմբակին, երբ աղջիկ մը փախուցած ատեն այդ բլուրն ի վեր կը խոյանայ եղեր։ Եւ կ'իմանամ որ Ս. Մինասն ալ Ս. Սարգիսին սէս, հոյսաւս տուրբերէն է։ Վերը, կը տեսնեմ սղալի մատուռը, հնութենէն փառած, ամբողջապէս գարապ, խորը ունենալով միայն պատին վրայ՝ քարէ բարձրաքանդակ մը եւ ձուլածոյ երկաթի վրայ Բիւզանդեան սիկեղծումներով շինուած պատիկեր մը, առաջինը զեռ որոշ, երկրորդը զրեթէ բոլորովին աւրուած, որոնք Ս. Մինասը կը ներկայացնեն։

Դուրսը, խոտերուն վրայ, խուճով նստած են, զրեթէ ամենքն ալ մէկ տեղ մը հաւաքուած, գիւղին աղջիկները։ Հետերինն էրիկմարդ չունին, եւ ամենքն ալ իրենց ամենէն փայլուն արդուպարզն ըրած են։

Հարսնացուներն են: Բարեկամ մը կը բացատրէ ինծի թէ այս սովորութիւնը նոր է, թէ առաջ աղջիկները երբեք դուրս չեն ելլեր եղեր, ծնողքները աղջիկն ու տղան կը նշանեն, եւ անոնք հարսնիքին գիշերը միայն իրար կը տեսնեն եղեր: Հիմա, բարքերը փոխուել են, նորէն ծնողքներն են որ կը նշանեն իրենց զաւկները, բայց թոյլտուութիւն կայ որ աղջիկները դուրս ելլեն, ու նշանածները զիրենք տեսնեն, ու միւսներն ալ իրենք զիրենք ցուցադրեն, հաւնուելու համար՝ հարս փնտռող մայրերէն: Դիտեցի որ շատերը բան մը ծամելու վրայ էին, ծնօտի մշտական շարժումով մը որ անախորժ եկաւ ինծի: Իմացայ որ նշանածներն են եղեր որ կազին կամ ընկուզ զրկած են անոնց: Ինչո՞ւ վերջապէս, կազինը այնչափ պերճախօս թարգման մը չըլլայ սիրային կրակին՝ որչափ հնչեակ մը, կամ սպարանջանը, Կազինը, դոնէ, աւելի համով է:

Ոգեւորութիւնը հոտ ալ կը պակսէր սակայն: Ծառերուն տակ, եօթը ութը խումբեր, ոմանք ընդարձակ, ոմանք սահմանափակ, օղիի խոշոր սեւ կալնին շուրջը բոլորուած, կը խօսակցէին կը խմէին կամ կ'ուտէին: Նուագարանի ձայն չի կար ընաւ: Երբեմն խումբէ մը երգ մը կը բարձրանար: Ու տօնական պայթումներ օղը կը թնդացնէին: Խումբերուն շատը կը բաղկանային ընտանիքներէ: Բայց վերը, մացառներուն մօտ հաւաքուած էին երկրագործները, եփենքը իրենց երկայն սեւ ֆէսերով կամ ձերմակ բուրդէ ֆիշախներով: Բաւն գիւղացիներն են, գեղջւկները, լեռնցիները. դաժան դէմքով, բիրտ աչքերով՝ մարդիկ, կըքօտ ու բռն շարժումներով: Յանկարծ, իրենցմէ չորս հինգը կաւ մը հանեցին, եւ տեսայ որ անասունի յամառ կատաղութեամբ իրարու փաթթուած՝ իրար պատռտելու փափաքի մը մէջ մտան, իրարու հիւսուած՝ գետնէ գետին զարնուելով, մինչեւ որ մէջ մտան ու բաժնեցին: Բարեկամ մը այն ատեն ինծի ըսաւ որ այդ գիւղացիները ճամարիտ լեռնականներ են, Մարտանի գեղացիներէն, արիւնոտ բարքերով մարդիկ, անվախ, անդուծ, եսական ու չար, եւ պատմեց որ ամէն տօնի, ամենաջնչին պատրուակներով, վայրկեան մը առաջ օղիի գաւաթներն իրար զարնող մարդիկը իրար կը սպաննեն: Անոնցմէ խումբ մը կայ գիմացս. եւ կը գիտեմ իրենցմէ մէկը որ սոսկալի աչքեր ունի: Ժամքը տաքութենէն քրտնած, կարմիր, կը վառի: Եւ աչքերը, որոնց ձերմակը կը փայլի, եւ ուր նայուածքը՝ մոլորուն՝ կը ըզայ, վախօցնող չաղին մը ունին, անոնցմէ զոր տեսած եմ դառագեղներուն մէջ, պահպանող ձուկերուն ետեւ, — հոս աւելի ահեղ, որովհետեւ երբեմն ծիծաղ մը կը չնշտէ զանի, մինչդեռ զազանը չի խնդար: Այդ աչքերը ինծի կը պատմեն ինչ որ կրնայ ըլլալ գիւղացին, նախնական մարդը, երբոր բարի չէ:

Բայց ահա զուռնա մը կը ճզայ անկիւնէ մը: Լանթէռնա մը կը կըլլալով վեր կ'ելլէ: Նուագարաններուն գալուստը երգերը կը մտրակէ, պարերու ծնունդ կուտայ: Տօնը կ'ողբեսորուի: Խառնափնդոր խօսիկ մըն է ամէն տեսակ ճայներու, ուր երգերը իրար կը կտրատեն ու կը խափանեն, ուր լանթէռնային թաւալումը կը խեղդուի զուռնային սուր զռինչէն:

Ընդհանուր լուսթեան միջոցի մը, երգ մը բարձրացաւ երիտասարդներու խումբէ մը, երգ մը յուզող, այնչափ որ ամէնքը ծափեցին, ու վայրկեան մը յետոյ, ամենիք զանի կ'երգէին միաբերան: Եւ այն ատեն, վեմբան մը անցաւ հող, ամբոխի հողիին ամենէն ուժով պատկերներէն մէկը, անոնցմէ որոնք մտածել կուտան թէ ամբոխը՝ իր բոլոր չարութեամբն ու մթութեամբը՝ ի՞նչ ուժ, ի՞նչ բարութիւն, եւ ի՞նչ լոյս կը դառնայ գաղափարի մը, երգի մը ելեքորացումին մէջ:

Երգը շարունակեց, բարձրացաւ, կրկնուեցաւ, ու պայթումներուն մէջէն որոնք զանի կը կէտաւորէին, տարածուեցաւ ամբողջ բարձունքին վրայ, տօնին յուզուած հոգիին պէս, ու զառիվայրներն ի վար տարտըղնեցաւ: — Ոտքի ելան ամէնքը, եւ նոյն հրճուանքովը ցնցուած, երիտասարդն ու տարւոքը, զարգացածը, գեղջուկը, քաղաքացին ու լեռնականը, եւ անոնք որ պահ մը առաջ իրար կը պատուտէին, ամէնքը, ձեռք ձեռքի, սիրուած երգը երգելով միշտ, 150 հոգիով անհուն եղբայրական բոլորապար մը դարձան:

Յետոյ, որովհետեւ գիշերը կը մօտէր, օձիկ ճամբէն, ամէնքը մէկ, Վերի-Արտերը իջան, երգելով:

Քնարերգական բան մը կար, գրեթէ դիւցազներգական, — այս երգեցիկ յաղթական էջքին մէջ:

Ու ամբողջ կեանքիս մէջ, չեմ գիտեր գիշեր մը սուելի աղւոր, սուելի լայն ու մեծ, քան այդ գիշերը ուր ճաշեցինք բաց օդին, այդ ընդարձակ բարձրութեան վրայ, երկնքին այնչափ մօտիկ, քաղաքէ այնչափ հեռու, խառնաշփոթ մարդկային կոյտերով՝ ցրուած ու կէս կորսուած՝ մութին մէջ զոր տկար ճրագներ կը մխացնէին տեղ տեղ պզտիկ լոյսերով, գիշեր մը հոմերական գիշերներուն վեհութեամբը, սրտերը անկապ ուրախութիւններուն մէջ սանձարձակ, ու զլուխներուն վերեւ սեւ օդին մէջ՝ ծաւալուն դրօշը երգին:

Վերջին օրը զոր Պարտիզակ անցուցի, հանդարտ հաճոյքներու, նկարչական վայելքներու, սիրուն պտոյտներու օր մը եղաւ, զուտ գեղջկական: Բարեկամներս կ'առաջարկեն ինծի գիւղին աղբիւրները երթալ տեսնել. սիրով կ'ընդունիմ, մանաւանդ որ աղբիւրները, իրենց անուններուն բանաստեղծութեամբը. — Լուսաղբիւր, Դեղնթան աղբիւր, — զիս առաջուց կը հրապուրեն: Լուսաղբիւր. քերթուած մը չէ՞ բառը. ու եթէ քիչ մը երեւակայութիւն ունիք, աչքերնուդ առջեւ չէ՞ք բերեր լոյսի պէս ձերմակ աղբիւր մը, կանանչներուն մէջէն՝ քարացած հուրիի նման կանգուն, բերնէն ծորելով ջուր մը արելի պէս շողջողուն: Կամ աղբիւր մը ղիցաբանական վաղընջուց առանդութիւններով հագուած, որ լոյսին հեքեթին մէկ գրուագը կը պատմէ: Կանանչները սիրուն էին ճամբուն վրայ, աղւոր հովիտի մը բերանն էր ան, բայց ինքը, աղբիւրը, աննշան բան էր, ողորմելի քարի կտոր մը որուն մէջ տեղը ծակ մը կայ եւ որուն վերեւ ծուռմուռ հայերէն զրերով արծանագրութիւն մը կ'երեւայ: Եւ ըսին թէ աղբիւրը իր անունը կ'առնէ հաւատքէ մը որով կը կարծեն թէ անոր ջուրը աչքերուն լոյսը կը զօրացնէ: Քերթուած - բառը կրօնական բժշկութեան բառ մըն է եղեր: Պիտի ըսէք որ բանաստեղծութիւն մըն ալ խեղճ ցաւոտ աչքերու դէպի հրաշագործ աղբիւրը ուխտագնացութեան մէջ կայ, բանաստեղծութիւն մը նուազ լուսաւոր քան ղիցաբանականը, բայց աւելի մարդկային, աւելի ցաւագին: Այո՛, բայց ես հոն ոչ հիւանդ տեսայ, ոչ բժշկութիւն հայցող աչքերու արցունքներ: Աղջիկներ տեսայ միայն, որոնք կուժերնին կը լեցընէին, ինչպէս պարզ աղբիւրէ մը, եւ որոնք ինծի ալ շնորհ ըրին քչիկ մը տալու լոյս ջուրէն, — ինչ որ ինծի տուիթ մը եղաւ հաստատելու թէ այդ հրաշագործ ջուրը շատ միջակ համով ջուր մըն է, շատ վար Ս. Մինասի ճշմարտապէս նորոգիչ ջուրէն:

Վէպի ճամբայ մըն է որ Լուսաղբիւրէն Դեղնթանը կը տանի, ծառերու մէջէն սողոսկող խորհրդապահ ճամբայ մը, ուր մարդ սիրարանելու պէտքը կը զգայ: Մացառներու մէջ մորմենիներու կը հանդպինք, ու խածխածած ատենս պղտիկ թթու անիմաստ պտուղները, տղայութիւնս կը յիշեմ: Դիմացնիս լեռները կը բարձրանան, զարմանալի հողով մը, որ մանիչակազոյն է, եւ որուն վրայ բարակ ծառեր՝ նուրբ տերեւներով՝ դժագոյնութիւն տպաւորութիւն մը կը ձգեն: Տեղ մը, կը հասնինք ցած ձորի մը, որ մեր ճամբուն եզերքն ի վար կը փսրուի, տերեւներով ամբողջ ծածկուած, որոնց տակէն ջուրի մը արծաթ հոսումը կը փողփողի:

Դեղնթան աղբիւրին անունը կ'երեւայ թէ բոլորովին որոշ բացատրութիւն մը չունի դեռ: Բայց, բարեկամներուս ըսածին նայելով ան ալ բժշկական նշանակութիւն մը ունենալու է, Դեղնութեան աղբիւր, աղ-

բիւր ուր կը գիմեն Դեզնախտ ունեցողները : Ասի բոլորովին պարզուկ է , քար ալ չունի . խողովակ մըն է միայն որ դուրս կ'ելլէ հողէն եւ որմէ նիհար ջուրի գերձան մը կը հասի միշտ : Զուրը , որմէ կը խմեմ քիչ մը , անախորժ է պարզապէս , բայց տեղը զմայելի է , բնդեւուզում մը ծառերու որոնք իրար կը սիրեն՝ ջուրին դանդաղ վճիռ միմուռնին մէջ : Աղբիւրին վերեւ սղտիկ ծուռ հողի բարձրաւանդակ մը կայ , կանանչներով զարդարուած : Կ'ելլեմ աղբիւրին վերեւը , կանանչներուն մէջ , բարակ կոճղի մը վրայ կը նստիմ , Աղբիւրի Դիքի մը վայրկենական պատրանքին մէջ : Յանկարծ , անկիւնէ մը , խումբ մը աղջիկներ կ'ելլեն , — աղջիկները կէսն են Պարտիզակին , — աղջիկներ որոնք կարմիր ազուր երեսներ ունին , — հեգնութիւն՝ Դեզնիթան աղբիւրին մօտ , եւ որոնք հոգ կուզան աւելի սիրոյ աղբիւրներ փնտռելու քան բռնութեամբ դեզնութենէ մը զոր չունին :

Աստուան զովութիւնը , հանդարտ , վրանիս կ'իջնէ . տերեւները՝ խոնաւ՝ արեւին նայուածքին տակ կը փայլին , լուռ օդին մէջն ճառագայիտները կը ճառագայ , աղջիկները մօտերնիս խումբով կը շաղկապուին , ջուրին ձայնը ոտքիս տակ կը ճլուրջայ , ու բոլոր այս թարմութեան մէջ , ուսուցիչ մը որ մեզի ընկերացած է , — հակառարուինական , զրաբարեան եւ քերական , — առիթ կը գտնէ մարդուն կապիկ չըլլալն՝ ապացուցանելու , Միլտոնի թարգմանութենէն տողեր արտասանելու եւ հայցականով սեռի խնդիրին վրայ վիճարանութիւն մը հանելու : Ա՛խ , աս քերականները . . . :

Դեզնիթան աղբիւրին դարձած ատեննիս , փափաք կ'ունենամ այցելելու մետաքսի դործարանը որ ճամբուն վրայ է : Ասի մին է զիւզին երկու գործարաններէն , եւ կը վերաբերի Հէլլաճեան Յովհաննէս Լճիկնոյին : Քառակուսի շէնք մըն է միայարկ , ու ոչ շատ մեծ : Դրան մօտենալուս , կը նշմարեմ ներսը , երկայն սրահ մը , ու շարք մը կիներ որոնք կ'աշխատին : Հէլլաճեան Լճիկնոյին մեզ վայրկեան մը իր սենեակը կ'ընդունի , ու մինչդեռ խօսակցութեան մէջ ենք , ներսէն , կանաչի ձայներու հնչուն ու կանոնաւոր երգեցողութիւն մը կը լսենք , որ շարականներուն ամենէն տխուրը կուլայ «Յո՛յս իմ ես դու , Տէր , քաւի՛չ յանցանաց խնոց . . . Ողորմեա՛ ինձ , Աստուած . . . » Ծերուկ մարդ մը հպարտութեամբ կը բացատրէ ինձի թէ տառջ գործաւորները սիրոյ երգեր կ'երգեն եղեր աշխատած ատեննին , մինչդեռ հիմա եկեղեցիի երգեր միայն կ'երգեն , եւ ասիկա բարոյականի տեսակէտով մեծ յառաջդիմութիւն մը կը նկատէ ինքը : Ես կը խորհիմ որ մետաքսէ թելերուն վերեւ , մետաքսէ մազերուն տակ , մետաքս ձայներուն՝ աւելի յարմար պէտք է գային սիրոյ երգերը , եւ աւելի անուշ , բայց այս հին օրերու մեղեդին , իր գուտ

հայկական մեղամաղձութեամբը, եկեղեցիի խոռնկովն ու տրտում քաղցրութեամբը, կը ճմլէ սիրտս: Եւ խոր յուզումով մըն է որ ներս կը մտնեմ սրահէն: Սրահը շատ լուսաւոր է. երկու կողմէն՝ կոնակի վրայ բաց դռները, բազմաթիւ երկայն պատուհանները, ամառուան առատ ու ձերմակ լոյսով կ'ողողեն զանի: Բանւորուհիները ամէն տարիքէ են. թուամօ ծերուկներ կան, հասուն կնիկներ, ու, էն բազմաթիւները, մատղաշ աղջիկներ: Ճեղիճերմակ փայտէ՝ երկու սեղաններ կ'երկարին սրահին երկու կողմը, իրենց վրայ կրելով եռուն ջուրով լեցուն խոշոր սաներ, եւ իրենց ետեւ՝ փայտէ անիւներու շարք մը. սեղաններուն առջեւ կը կենտն բանւորուհիները, տարւոքները՝ հինուկ լաթերու մէջ, մատղաշները՝ վառ գոյներով, մազերնուն մէջ ժապուէն, ու տարօրինակ արագութեամբ մը, մատները տաք ջուրին մէջ կը փընտռեն խաղակները, անոնց թելը կը քակեն, կ'անցընեն վերի բարակ փայտին, որմէ, նուրբ ու պսպղուն՝ աղջկան մազի պէս, կ'անցնի ան ետեւի անիւները, եւ զանոնք ձերմակ փայլուն երկզով մը կը սեղմէ: Խաչած լուբիայի անտանելի հոտ մը կ'ելլէ խողակով լեցուն ջուրէն: Ձանձրանալի գողորչիին վրայ ծաած, աղջիկները կ'աշխատին միշտ. ու մետաքսին հետ՝ որ իրենց մատներէն կը խուսափի կ'երկնայ կը շողայ, իրենց բերնէն՝ միշտ կը ծաւալի, լուսաւոր սրահին մէջ աւելի տրտում, վարդ բերաններուն մէջ՝ աւելի չարագոյժ, անհուն լացող երզը, Մահու երզը. «Յոյս եմ ես դու, Տէր...»:

Կը հարցնեմ գործարանատէրին թէ քանի՞ ժամ կ'աշխատին օրը: «0, կ'ըսէ, շատ չենք աշխատցներ. մինչեւ որ լոյս չըլլայ՝ չեն կրնար աշխատիլ. իրիկուան ալ, մութը եկածին պէս՝ ա՛լ չեն կրնար բանիլ:» Կը հասկնամ. լոյսին ծագելէն մինչեւ մուտքը, այսինքն տասնըվեց ժամ՝ ամառը...: Տաւերիկէ՛ն ժամ՝ այդ խաչած լուբիայի մթնոլորտին մէջ՝ մատներու ապուշ ու մեքենական շարժումին դառնապարտում, — այդ թա՛րմ աղջիկները: Եւ օրական հարիւր փարայով:

Խեղճերը: Մէջերնին սիրուններ կան, խնձոր երեսներով, դեռ շատ պզտիկ, տարիքի մը մէջ՝ ուր պէտք էր ծաղկի կեանքով ապրէին: Հիմա կ'ըմբռնեմ որ Մահու երզը երգեն՝ մետաքսին վերեւ, — չարագործ մետաքսին, որուն բարակ փայլունին մէջ իրենց կեանքը կը տըժգունի: Եւ կը խորհիմ երջանիկ ու անհոգ կուրծքերուն որոնց վրայ պիտի փռուի այդ մետաքսը. անոնք պիտի չգիտնան թէ՛ ատ թեւերուն մէջ մանկամարդ աղջիկներու չարչարանք կայ ու մահու երգեր...:

Կէս օրէն յետոյ, բարեկամ մը մեզ իր այգին հրաւիրեց: Յ.յգին կը գտնուէր նաւամատոյցէն գիւղը տանող ճամբուն վրայ: Խաղողները դեռ տհաս ըլլալուն, աւելի խօսակցեցանք քան կերանք: Խօսքը դպրոցին վրայ եկաւ նորէն. եւ տեսայ որ բարեկամներս կատարեւապէս կը հասկնային զխտողութիւններս եւ ուշիմ ընդլայնումներով կ'ընդարձակէին զանոնք: Կ'ըսէին, — եւ իրենց՝ անձովն իսկ ատի կ'ապացուցանէին, — թէ նորասէր, զարգացած, եռանդուն մաս մը կայ Պարտիզակի երիտասարդութեան մէջ, որ դպրոցին պիտի տար աւելի առողջ ուղղութիւն մը, եթէ անոր վարումը իր ձեռքն ըլլար: Եւ մեծ դժգոհութեամբ կը խօսին Առաջնորդին վրայ, որ ոչ միայն երբեք քայլ մը առնել չէ տուած Պարտիզակի կրթական վիճակին, այլ անոր արգելք եղած է միշտ: Ու այդ առիթով, տիպարը կը դժեն Առաջնորդին: Ուսումնասիրութեան արժանի տիպար մըն է: Մարդ մը որուն էն մեծ արժանիքը չէնքեր չինել տալն է եղեր, եւ չէնքերուն մէջ՝ նախասիրաբար՝ բաղնիքներ...: Մարդ մը որ հինգլոխներու, հարուստներու շրջանակին մէջ ամրափակուած, անոնց վրայ կրթնած եւ զանոնք իրեն գործիք ըրած, իր կամքը գործադրել կուտայ իբր ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը: Եւ մարդ մը որ չի քաշուիր բացէ ի բաց յայտարարելու ուսման համար իր ունեցած արհամարհանքը. զարգացած անձի մը հետ տեսնուած ատենը, խնդալով սապէս կ'ըսէ եղեր «դուն Քրիստոսը զձա՛ գիտես, դուն գրաբար գիտես, դուն գիտութիւն գիտես, դուն ուսումնական մարդ ես...»: Եւ կ'երեւայ թէ ասիկա սրամիտ հեղեղութեան մը տեղ դրած է ինքը: Տասը տարիէ ի վեր, իր ուզած մարդիկն են որ թաղական կը մնան Պարտիզակի մէջ, առանց նոր ընտրութեան, առանց ժողովուրդին քուէին, — եւ ատոնք են որ կը վարեն եկեղեցին ու դպրոցը: Արդէն բողոքներ սկսեցին երիտասարդութենէն, եւ իմ ջանքս եղաւ զգացնել իրենց որ աւելի գիտակցութիւն ունենան իրենց ուժին, ճանչցնեն ժողովուրդին իր իրաւունքները եւ գոնէ դպրոցը իրենց ձեռքն առնեն: — Լսարանը զոր իրենք հիմնած են, ատոր մեծապէս կրնայ նպաստել:

* * *

Իրիկուն էր երբոր այգիէն դարձանք: Աղւոր կանանչ ճամբուն վրայ, աղջիկներ ելան դէմերնիս: Ու բնականօրէն, խօսքերնիս դարձաւ Պարտիզակի աղջիկներուն վրայ: Բարեկամներէն մէկը, որուն հետ միշտակ կը խօսակցէի հիմա, ինձի տեղեկութիւններ տուաւ Պարտիզակի սիրային բարքերուն վրայ: Առաջնորդին վրայ խօսակցութենէն յոգնութիւն առնելու համար, լաւագոյն նիւթն էր: Եւ իրիկուան զովութեան մէջ, այգիներով եզերուած սիրուն երկայն ճամբուն վրայ, մինչդեռ քո-

վերնէս աղջիկներ կ'անցնէին խնդալով, բարեկամա ինծի ուրուագծեց սէրը Պարտիզակի մէջ: Կ'երեւայ թէ մինչեւ հիմա ծնողքն է որ կ'որոշէ եւ կը վարէ սէրը, եւ հակառակ այն ազատութեան զոր հիմա սկսած են տալ աղջիկներուն որ դուրս ելլեն եւ մանչերուն երեւան, մանչերն ու աղջիկները դեռ անկարող են իրենց ազատ կամքովը իրար ընտրել ու սիրել: Ծնողքը երբէք պիտի չիտան իրենց զաւակը անոր սիրածին, այլ իրենց ընտրածին. եւ նոյն իսկ ինքնին սիրող, սիրելու կարող աղջիկն է որ ծնողքները չպիտի տան իրենց տղուն, որովհետեւ ինք իր գլխուն սիրելը Պարտիզակցի մօր համար անսարկեչութիւն է: Պարտիզակցի մօր մեծագոյն փափաքն է իր զաւակը կարգելը. բայց, ինչ որ բարեկամա ալ հաստատեց, այդ փափաքին մէջ զաւակը երջանիկ տեսնելու միլումէն աւելի՝ ձեռքին տակը հլու հարս մը ունենալու, տունը՝ շէն, թոռներով լեցուն տեսնելու երազն է որ կ'երեւայ. հայրն ալ պիտի ուզէ ունենալ այն փեսան որ իրեն յարմար է, գործով եւ բնաւորութեամբ: Այսպէս, ծնողքը կ'որոշեն կանուխէն իրենց զաւակին կին կամ էրիկ ըլլալիքը եւ ատենը գալուն կը նշանեն. ատենը մանչերուն համար 18-20 տարեկանին կուգայ, աղջիկներուն՝ 12-15ին: Նշանուելէ յետոյ, նշանածները կրնան, ծնողքէն դադտնի, իրար տեսնել. ժամադրաւոր լայրը կալեր ըսուած տեղն է գլխաւորապէս, եւ այգիները: Երբեմն ալ, առաջուց կը գուշակեն իրենց ընտրելին, ու նշանտուքէն առաջ կը սկսին ժամադրութիւնները, — ասիկա էն մեծ յանդգնութիւնն է Պարտիզակեան սիրոյն մէջ: Անոնք որ առանց ծնողքի հաւանութեան, աղջկան մը հետ յարաբերութիւն կ'ունենան, իրենց ծնողքին սրտին ցաւը կ'ըլլան: Ու բարեկամա պատմեց սիրային արկածները գիւղին ամենէն կրակոտ տղոցմէ մէկուն:

Ատի, զգացումով լեցուն, ծնողքին որոշմանը չըսպասեր, ու սէր կուտայ աղջկան մը, որ նոյն իսկ նշանած է արդէն եւ՝ որ սակայն զինքը կը սիրէ. զգացումին ուժը երկուքին մէջ ալ կը ճզմէ հին հզօր նախապաշարումը, եւ իրար յաճախ կը տեսնեն Այգիներուն բարեկամ կանանչներուն տակ, կամ մտերիմ տան մը հովանիին մէջ: Աղջկան ծնողքը կ'իմանան ու կը փութացնեն կարգել աղջիկը իր նշանածին հետ: Աղջիկը դժբաղդ կ'ըլլայ, եւ երիտասարդը քանի մը ամիս տրտմութենէ յետոյ՝ կը մոռնայ: Երկրորդ սէր մը կը յաջորդէ, ուրիշի մը հետ. ծնողքը կ'իմանան եւ ցաւով կը լեցունին, «Աս ինչ չզսպուելիք տղայ». հապա իրե՛նք՝ որ շատոնց ընտրած են իրենց հարսը...: Եւ աղօթք կ'ընեն որ Աստուած չնորհք տայ աս ճամբէ եղած տղուն: Անի մտիկ չըներ եւ նոյն իսկ գիշեր մը կ'առեւանգէ աղջիկը: Պիտի ամուսնանան: Ամբողջ ընտանիքը ամօթի ու սուգի մէջ է: Մեծ մայրիկը հիւանդ անկողին կ'իյնայ: Յանկարծ, չեմ գիտեր ինչ պատճառով մը, զժողովիւն

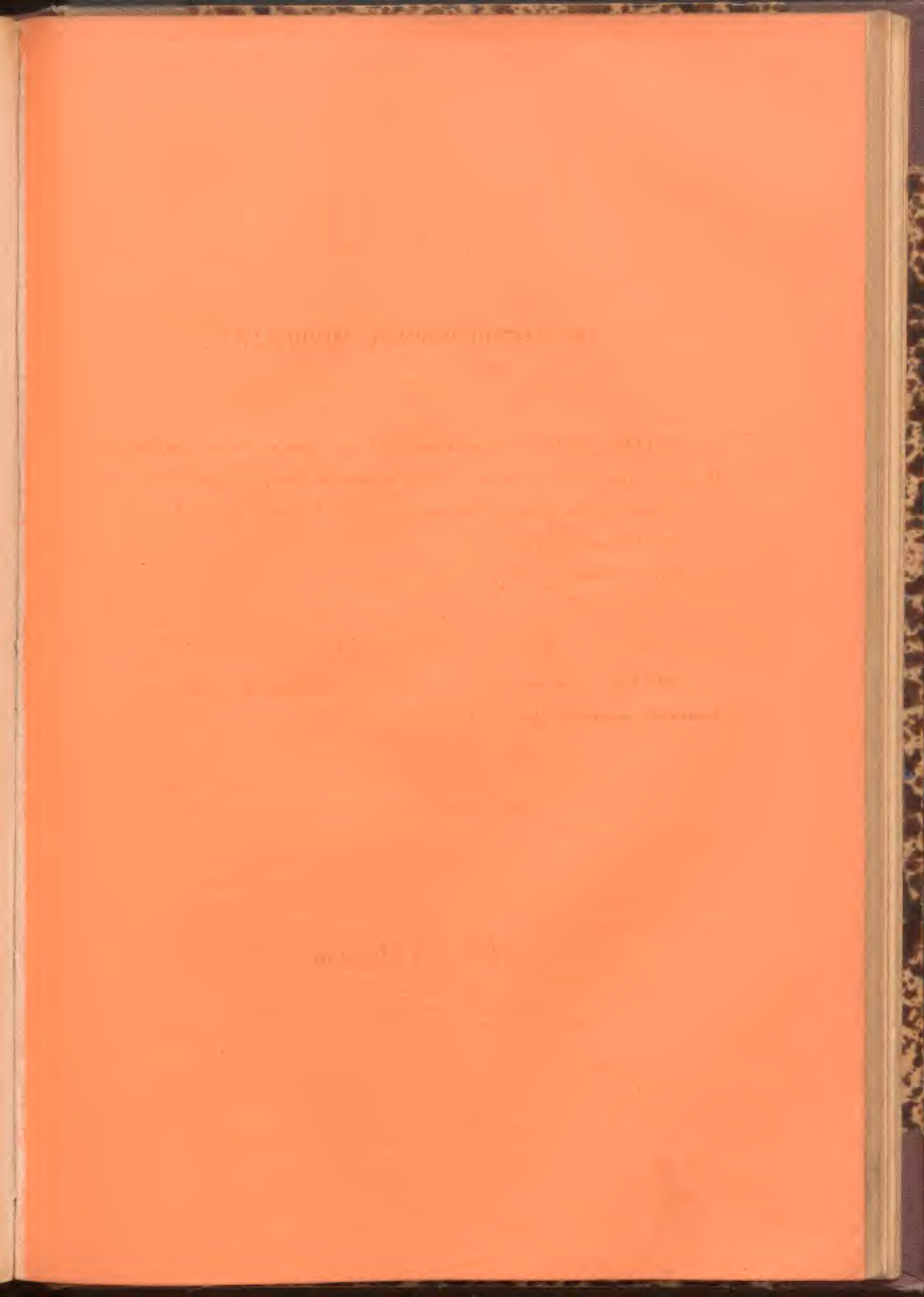
մը կ'ելլէ երկու սիրողներուն մէջ, ու կը բաժնուին այնպէս ինչպէս միանալ ուզեր էին: Երիտասարդը, յոգնած այս «արգիլուած» տարփանքներէն, տուն կը դառնայ ու կ'որոշէ օրհնուած սիրոյն համակերպիլ: Ինքնին կը յայտնէ իր ծնողքին թէ պատրաստ է ամուսնանալ իրենց որոշած աղջկան հետ: Ընտանիքը ուրախութենէ կը խելայեղի, եւ պառաւ մամիկը՝ յուզումէն՝ հոգէվարքի վիճակին կը հասնի: Մամիկին վրայ վերմակը կը քաշեն, ու պսակը կը կատարեն խոյոյն: Այն գիշերը որ հարսնիքը կը տօնեն, մամիկը կը մեռնի: Եւ հասնիքի լաթերով կը հետեւին անոր դադաղին:

Գեղի սէրերու այս սրտաշարժ դրուագը, այսքան վիպական վերջով, խանդաղատեց զիս: Այլ ինչերը, որոնց մէջէն կ'անցնէինք դեռ հիմակ, բանաստեղծական դոյն մը կ'առնէին՝ իրենց հովանաւորած սէրերուն մտածումովը, եւ այդ զոհողութիւններու, գաղտնի տարփանքներու եւ սիրոյ լռիկ սպանումներու պատմութեան մէջէն, Պարտիզակը թարմ ու միամիտ տրտմութիւն մը առաւ աչքիս:

Գիշերը, տունը անցուցինք, մտիկ ընելով, ճաշէն յետոյ, ընտանիքին պզտիկ աղջիկները, որոնք մեզի անուշ երգեր երգեցին:

Հետեւեալ առտուն, կանուխ, նաւամատոյց իջայ. — շանճոյով (!):

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ԾԱՂԻԿԻ սարեկան բաժանորդագինն է 30 դրու Պոլսոյ համար եւ
40 դրու գաւառներու համար : Բաժանորդագինը կանխիկ վճարելի :
10 բաժանորդ զտնողին մէկ սարեկան ԾԱՂԻԿ ձրի կը դրկուի :
ԾԱՂԻԿ ազդեր կ'ընդունի :
Ամեն նամակ եւ գրութիւն դրիւ առ

ԾԱՂԻԿԻ գրասենեակը, Զագնաղճկար, Յակոբեան խան, քիւ 9,
Արամեան սպարանի կից :

Գին 60 փարա